

TÓTH FERENC

**ADALÉKOK MIKES KELEMEN TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK CÍMŰ
MŰVÉNEK KÉZIRATTÖRTÉNETÉHEZ**

Mikes Kelemen klasszikus műve Kulcsár István szombathelyi tanár kiadásában jelent meg Szombathelyen 1794-ben.¹ A munka megjelenése óriási esemény volt: nyugodtan elfogadhatjuk azt a nézetet, amely szerint e viszonylag kései kiadás visszamenőleg átírta a 18. század magyar irodalmának történetét.² A munka irodalomtörténeti visszhangja is oly széles körben ismert, hogy annak ismertetésétől eltekintek és a mű kéziratának történetére vonatkozó elképzeléseimet szeretném e tanulmányban bemutatni.

A kézirat rejtélyes úton került Magyarországra, és a mai napig nem sikerült minden kételyt eloszlató módon lezárni azt az irodalomtörténeti vitát, amely a kézirat története körül kialakult. Ha röviden szeretnénk összefoglalni az említett vitát, két tézis alakult ki. Az egyiket Toldy Ferenc fogalmazta meg az 1861. évi Mikes-kiadásának előszavában. Kulcsár István a szombathelyi kiadás előszavában hivatkozott az 1733-ban az akkori Vas vármegyéhez tartozó Tarcsán (ma Bad Tatzmannsdorf) elhunyt magyar származású francia emigráns generális, François de Tott³ (magyarul Tóth Ferenc) szóbeli állítására, amely a Mikes halála utáni rodostói magyar kolóniára vonatkozik: „A Fő Urakon kívül sok Házi Tisztek, es Tselédek is költöztek ki. Mikes Kelemen is, aki Erdélyt, 's hazáját Zágonyt többször emlegeti, Rákótzí Ferentznek Udvari Tisztje, Kamarássa, vala (*Memoires du Prince François Rakoczi*). Rákótzí József, Csáki, és Zay halála után a Magyarok Elöljárójává lett. De kevés ideig viselhette Tisztségét; mert Tót Ferentz Generalis bizonyítása szerint már 1762dikben az ő halála után az egész bujdosó társaság eloszlott. Ez a bizonyítás annál hitelesebb, mivel az említett Generalis Ur, Tót Andrásnak Bertsényi Tisztjének fia, akkor már, mint Frantzia Pattantyús Hadnagy, Konstantinápolyban volt, most pedig a királyhoz való hűségétől viseltettvén Frantziából kijött, és taval Sz. Mihály havának 22dik napján Tarcsán N. Vas Vármegyében 62 esztendősen korában meg-

¹ MIKES Kelemen, *Török országi levelek, mellyekben I^{dik} Rákótzí Ferentz Fejedelemmel Bujdosó Magyarok' Történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal egygyütt barátságosan eléadatnak*, kiad. KULCSÁR István, Szombathely, 1794. Kulcsár pályájáról lásd TÓTH Péter, „Bölcs Hazafi, Nyelvgyám, és Nemzeti dísz volt.” *Vázlat Kulcsár István (1760–1828) pályájáról*, Vasi Szemle, 1995/3, 320–430.

² SZÖRÉNYI László, „Barokk és felvilágosodás között”: *A XVIII. század magyar művelődéstörténete = Ezredévi beszélgetések*, szerk. GRÓF István, Sárovar, 2001, 148.

³ Lásd életrajzához: PALÓCZY Edgár, *Báró Tóth Ferenc a Dardanellák megerősítője*, Bp., 1916; vö. TÓTH Ferenc, *Egy tarcsafürdői emlék*, Vasi Szemle, 2001/1, 31–42.

halt.”⁴ Toldy a számára legkézenfekvőbb megoldást választotta, amikor Tott közvetítésével magyarázta a kézirat Rodostóból Szombathelyre való kerülését. Tóth András fia valóban Konstantinápolyban tartózkodott 1755 és 1763 között, és mint emigráns éppen 1792-ben került a vasi Tarcsára. Tott nagysikerű, több európai nyelvre is lefordított emlékirataiban megemlékezik a rodostói magyar emigránsokról édesapja kapcsán, aki ott hunyt el 1755-ben. A gyanús egybeesések alapján Toldy számára nem jelenthetett nehézséget összekötni a látszólag összetartozó szálakat.

A Toldy Ferenc által megfogalmazott elméletet a Rákóczi-kor merész képzeletű kutatója, Thaly Kálmán vonta kétségbe. A Hadi és Más Nevezetes Történetek 1789-i évfolyamában bukkant rá egy érdekes hírre, amely Szelimnek, az állítólagos magyarbarát travniki pasának állít emléket. A nevezetes cikk így ír a pasáról: „Addig nem nyugodott, míg egy magyarra szert nem tett, a kit veres, rókatorkos s paszomántos ruhában járatott és pompája nevelésére mind Konstantinápolyban, mind Belgrádban magával hordozott. 1786-ik esztendőnek a végén ide küldötte volt Bétsbem egynéhány török embereivel együtt az említett magyart, kit már akkor udvarában nagy tisztjévé tett vala. Ezek többet itt hagytak akkor Szelim részéről 20000 frtnál... A Szelimnél szolgált hazánkfia Szólnokrúl való a Tisza mellől, Mészáros nevezetű. Nevét azért tettük ki, hogy ezzel is megmutassuk, eránta való háladatosságunkat, melyre azzal kötelezett bennünket, hogy itt Bétsben létekor eggy igen ritka, magyarul írott Könyvel ajándékozott meg, melyet ő Tekerdárból hozott ki, s a’ mint bizonyította, néhai Rákótzí Ferentznek Horvát nevezetű ősz szolgáljától kapta, a’ ki azt vallotta, hogy az említett Könyvet, Mikes Ádám a’ Rákótzí Társa írta volna.”⁵ A fenti cikk alapján Thaly Kálmán folytatta kutatásait Rodostóban és megállapította egyebek mellett a matuzsálemi kort (120 évet!) megélt utolsó magyar emigráns, Horváth István személyazonosságát. Thaly szerint Horváth őrizte a Mikes-kéziratokat, amelyek Mészáros és Kerekes Sámuel, valamint Görög Demeter bécsi szerkesztők révén juthattak Kulcsár kezeibe, majd a szombathelyi szeminárium nyomdájába.⁶

A két elmélet az irodalomtörtészek körében több követőre is talált, anélkül, hogy a kutatást újabb eredményekkel gazdagították volna. Mikulics Károly így fogalmaz: „Valószínű, hogy a török kormány a bújdosók sorsáról tudakozódó Tót Ferencznek kedveskedésképpen átszolgáltatta a nemrégien meghalt Mikesnek kéziratait. – Tót Ferencz, a ki maga is irt utazásairól, emlékképen elvitte Franciaországba Mikesnek összes kéziratát, majd a francia forradalom kitörése alkalmával, királyi engedéllyel hazajött s a Dunántúlra, a vasvármegyei Tarcsán telepedett le. Abban az időben pedig Kulcsár István Szombathelyen tanárkodott s így megismerkedvén Tót Ferenczel, ennek halála után 1793-ban könnyen hozzájuthatott a Törökországi Levelek kéziratához. E szerint kétségtelen, hogy a Törökországi Levelek Tót Ferencz utján kerültek hazánkba.”⁷

⁴ MIKES, *Török országi levelek...*, i. m.

⁵ Idézte HOPP Lajos, *A Törökországi levelek jegyzetei* = MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek*, kiad. HOPP Lajos, I. Bp., 1966 (Mikes Kelemen Összes Művei, 1), 359–360.

⁶ *Uo.*, 361.

⁷ MIKULICS Károly, *Zágoni Mikes Kelemen élete és irodalmi működése*, Trencsén, 1899, 31.

Egy másik kutató, Toncs Gusztáv inkább a második elmélet mellett tört lándzsát: „A Görögnek ajándékozott kézirat valószínűleg a Törökországi Levelek kötete volt; tőle a kézirat Kulcsár István birtokába került, a ki aztán 1794-ben, tehát hazakerülése után nyolcz évre kiadta. Hogy Görög és Kulcsár miért nem adták ki előbb, miért vártak nyolcz évig, talán az fejtí meg, hogy Mikesről és társairól keveset tudtak, a munkát apokryphnek tartották s egy kétséges eredetű munka kiadására áldozni nem akartak.”⁸

Létezett azonban olyan közéleti vélemény is, amely elhatárolódott a vitás kérdés fessegetésétől. Kürti Menyhért nem tartotta lényeges kérdésnek a kézirat hazakerülésének pontos történetét: „Az aztán már végeredményben egyre megy, hogy Tóth Ferencnek-e, a magyar eredetű tábornoknak, vagy ama Mészáros nevezetű szolnoki származásu magyar embernek, Szelim travniki basa udvari tisztjének, tartozik a nemzet hálával e művek hazajuttatásáért. Akár egyik, akár másik volt a nemzet nagy ajándékozója, bizonyos, hogy 1794-ben, tehát 33 évvel Mikes halála után (1761) itthon voltak a kéziratok.”⁹

A Mikes műveinek kritikai kiadását gondoó Hopp Lajos részletesen beszámolt a kézirat történetére vonatkozó elképzelésekről. A neves Mikes-kutató alapos és szerteágazó filológiai kutatásai sem oldották meg a kézirat történetének homályos kérdéseit. A két elképzelés közül Hopp a másodikat részesítette előnyben. Noha bizonyítékai meglehetősen hiányosak, ellenérvei könnyen cáfolhatóak, ám a kritikai kiadás kanonizáló hatásának köszönhetően mégis ez a változat gyökeresedett meg a szakmai köztudatban. Újabb kutatásaim, különösen François de Tott visszaemlékezései legújabb kiadásának gondoása során alkalmam volt több ízben is végiggondolni ezt a magyar irodalomtörténeti talányt. A válaszadás kísérlete helyett inkább egy axiómává kövesedett szakmai véleményt szeretnék megingatni, remélve, hogy az újabb kutatások e vitát végérvényesen lezárják.

Vegyük sorra, mely érveket sorakoztatott fel Hopp Lajos az ún. második változat mellett. Tévesnek tartja azt az információt, amelyet Tott szolgáltatott Kulcsár számára, miszerint a rodostói magyar emigráció Mikes halála után felbomlott. Ezt az állítást egyébként pár sorral alább részben meg is cáfolja: „Mikes halálával az »utolsó Rákóczi Tábornok« terhes örökségétől szabadult meg a török kincstár.”¹⁰ De facto tehát megszűnt a bászugi (törökül vezetői) tisztség, amely a magyar kolónia lassú kihalását is jelentette. Valójában Mikes volt az utolsó jelentékeny rodostói magyar emigráns. Ezt erősíti meg a konstantinápolyi francia nagykövet, Vergennes gróf követségi naplójának 1758. október 22-i érdekes feljegyzése is.¹¹ Horváth István csak matuzsálemi korának köszönhetően őrizhette meg a hajdani emigráció emlékét.

⁸ TONCS Gusztáv, *Zágoni Mikes Kelemen élete*, Bp., 1897, 210.

⁹ KÜRTI Menyhért, *Mikes Kelemen kiadatlan munkái*, Eger, 1907, 6.

¹⁰ HOPP, i. m., 356–357.

¹¹ „Le Baron de Zaï Le (olvashatatlan) des Gentilshommes hongrois de la suite du Pr. Ragotsky etabli a Rodosto mourut de mort naturelle agé d'environ 80 ans, il laissa M. Mikes le seul gentilhomme qui reste de cette petite colonie.” Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (a továbbiakban: CADN), Ambassade de Constantinople série A, Correspondance politique, collection Saint-Priest 43, Journal du comte de Vergennes (1754–1765), 161.

Másik fontos, Tott közvetítését tagadó ellenérve arra a nyilvánvaló tényre irányult, hogy nem feltétlenül Franciaországon keresztül kínálkozott a legkézenfekvőbb lehetőség a kéziratok hazajuttatására. Ehhez a következő megjegyzéseket szeretném hozzáfűzni. Ismeretes, hogy François de Tott apja, Tóth András több ízben is járt Rodostóban a magyar emigránsok között. Az általam kutatott francia diplomáciai levelezésekben igazoló adatokat találtam arra is, hogy ő maga is küldött Franciaországba a konstantinápolyi francia követség diplomáciai futárcsomagjában fontos magyar vonatkozású iratokat, például Rákóczi fejedelem levelezéseit.¹² A Mikes-kéziratok például igen nagy érdeklődést kelthettek a francia földön élő Bercsényi Lászlóban, Bercsényi Miklós fiában vagy Esterházy Bálint Lászlóban, a szintén emigráns Esterházy Antal unokájában. Erre a lehetőségre később még szeretnék visszatérni.

Mikes francia diplomáciai kapcsolataira szintén találtam több utalást. Neve gyakran előfordul Vergennes gróf, a konstantinápolyi francia nagykövet ügynökökkel folytatott levelezésében. Megtudhatunk ezekből olyan mellékes információkat is, mint például hogy a rodostói magyar emigrációt vezető Csáky Mihály gróf Mikest teljesen alkalmatlannak tartotta a politikai feladatok végrehajtására. Állítása szerint Mikes öregségére megsüketült.¹³ Ugyanakkor nem kizárt, hogy Mikes érintkezésben lehetett a francia nagykövet perai rezidenciáján tartózkodó írókkal, drogmánokkal (tolmács-fordítókkal) és művészekkel is, ha máshogy nem is, hát kéziratos műveiken keresztül. Valószínűnek tarthatjuk, hogy olvasta a francia királyi megrendelésre készült keleti munkák fordításainak kéziratait és talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy nagy valószínűséggel merített is belőlük, hasonlóan a francia irodalmi ihletésű szövegeihez.¹⁴ Legyen szabad erre egy példát hozni. Yirmisekiz Celebi Mehmed effendi franciaországi követjárása alatt (1720–1721) készült naplójának francia fordításában található egy szép hasonlat, amely szerint Franciaország az asszonyok paradicsoma, mivel minden a kívánságuk szerint történik.¹⁵

¹² Részlet Tott apjának Rouillé külügyminiszterhez írt 1755. szeptember 19-i, előző rodostói utazását leíró leveléből: „Les seigneurs m’ont remis quelque papier du prince Rakoczy, j’en ay lus une partie, et il me reste encore beaucoup à lire ce que j’ay trouvée jusque appresent ce sont des encienne correspondance avec des personne qu’il a employé dans les pays etranger, des projet, et des lettres ecrite à la Porte. Voila Monseigneur tous ce que je pût faire jusque appresent de ce cauté la. Vous jugerez par vos grand lumiere si le Roy peut tirer quelque utilité de la bonne volonté de mes compatriote dans ce pays cy, et vous aurez la bonté de m’honorer de vos ordres que j’attand avec impatience pour me rendre util en tous ce qu’il vous plaira, n’ayant rien au monde tant à cour que de meriter par mes foibles services la continuation de vos bonté.” CADN, Ambassade de Constantinople série A, Correspondance secondaire, collection Saint-Priest 236 (Correspondance entre le ministre des affaires étrangères et M. de Totte 1755–1756).

¹³ Uo.

¹⁴ Lásd e kérdéshez: HOPP Lajos, *La question d’imitation et d’originalité dans les Lettres de Turquie de Kelemen Mikes (1690–1761) = Actes du IVe Congrès de l’Association Internationale de Littérature Comparée (Fribourg, 1964)*, Paris–La Haye, 1966, 1353–1358.

¹⁵ „En France les hommes ont beaucoup de respects pour le sexe les plus grands seigneurs feront des honnêtetés incroyables aux moindres femmes, de sorte qu’elles font ce qu’elles veulent et vont en tel lieu qu’il leur plait, leurs commandemens passent, on dit aussi que la France et leur paradis parce qu’elles y vivent libres de toute peine et de tout soin et que quelque chose qu’elles puissent désirer elles obtiennent facilement.” CADN, Ambassade France à Constantinople série A (collection Saint-Priest) 10, Relation du Mehmed Effendi sur son

Mikesnél ez a sztereotip megállapítás így jelenik meg: „...Franciaország az asszonyok paradicsoma és a lovak purgatóriuma, Törökország pedig a lovak paradicsoma és az asszonyok purgatóriuma.”¹⁶

Teljesen alaptalan Hopp Lajos azon állítása, amely szerint Tott Rodostóba talán nem is látogatott el a Mikes halála utáni időszakban. Egyrészt édesapja Rodostóban hunyt el 1757-ben. A temetés, illetve öröksége rendezésének alkalmával minden bizonnyal fia is megfordult Rodostóban. Egyébként sírja állítólag még a 20. század első felében is látható volt a rodostói keresztény temetőben.¹⁷ Az 1763-ig Konstantinápolyban élő fiúról nehezen képzelhető el, hogy ne látogatott volna el az apja sírjához, illetve annak egykori bujdosó társaihoz. Később, 1770-ben, nem messze Rodostótól, a Dardanelláknál fontos katonai missziót is végrehajtott. Mindezeket figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy Hopp Lajos állítása nem bizonyított és elég valószínűtlen. Az emigráns fejedelem iratait Franciaországba szállító Tóth András nyilván megosztotta a rodostói magyar emigráció titkait fiával, és valószínűleg felkérte, hogy folytassa az általa megkezdett tevékenységet, vagyis hogy a rodostói emigránsok iratait a francia diplomáciai futárpostával időről időre francia földre juttassa.

Hopp Lajos más szempontból sem tartotta valószínűnek, hogy e kéziratokat Tott közvetítésével Franciaországon keresztül juttatták volna el Magyarországra. Erre hadd legyen egy ellenérvünk: II. Rákóczi Ferenc iratai esetében is ezt az utat választották, ugyan miért ne jöhetett volna számításba ez a biztos csatorna a Mikes-kéziratok esetében? „Biztosabb és egyenesebb út is kínálkozott volna Mikes írásainak hazaküldésére, mint a francia földön élő emigráns általi.” (357.) Előbbi érveim megismétlésén kívül szeretném még megemlíteni, hogy a rodostói emigráció sokkal jobb kapcsolatban állt a franciaországi magyar emigrációval, mint a hazai ellenzékkel. A franciaországiak jó része szintén a törökországi magyar emigráns kolóniából származott. Törökországi toborzójuk során rendszeresen felkeresték a rodostói emigráns központot, ahol magyarországi terveikről is gyakran tárgyaltak a francia diplomácia tudtával és hozzájárulásával. A francia diplomácia egyébként igen fontos szerepet tulajdonított a rodostói magyar politikai emigrációnak egészen 1756-ig, a francia–osztrák szövetség létrejöttéig. Gyakran küldtek közéjük magyar származású ágenst, elsősorban Tóth Andrást diplomáciai hírszerzés céljából.¹⁸

1755-ben, Tóth András legutolsó küldetése során, amikor fiát is magával vitte Konstantinápolyba, hogy a külügyminisztérium engedélyével a török nyelvet elsajátítva idővel apja nyomába léphessen, kapott egy titkos megbízást a rodostói magyar emigránsokra

ambassade à Paris, fol. 32. Nyomtatásban megjelent: MEHMED efendi, *Le paradis des infidèles: Un ambassadeur ottoman en France sous la Régence*, éd. Gilles VEINSTEIN, Paris, 1981, 73–74.

¹⁶ MIKES Kelemen, *Törökországi levelek, Mulatságos napok*, Bukarest, Kriterion, 1988, 24.

¹⁷ „Selon certaines sources, la ville turque actuelle de Tekirdag (autrefois Rodosto) conservait jusque dans les années 1950, un cimetière hongrois conservant la mémoire des anciens compagnons d'exil du prince Rakoczi. Parmi les stèles funéraires de ce cimetière, figurait celle d'André de Tott, le père de François. J'ignore si cette tombe existe encore de nos jours.” Frédéric Hitzel szíves közlése.

¹⁸ Lásd ehhez: Ferenc TÓTH, *Agents hongrois au service de la France dans la première moitié du XVIIIe siècle = Mille ans de contacts: Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours*, éd. Marie PAYET, Ferenc TÓTH, Szombathely, 2001 (Études françaises de Szombathely, 2), 47–59.

vonatkozóan. A külügyminiszter megbízása alapján el kellett látogatnia Rodostóba, hogy felkeresse az idős Csáky Mihály grófot, az akkori básbugot, hogy információkat gyűjtsön a magyarországi eseményekről.¹⁹ Itt felmerült a rodostói emigránsok magyar kapcsolatainak a felélénkítése is. Tóth András jelentéseiből világosan kiderül, hogy Csáky gróf és a rodostói magyar emigránsok nem tartottak szoros kapcsolatot a magyarországi rokonaikkal és ismerőseikkel, náluk jobban bíztak a franciaországi magyar emigránsokban, első sorban Tóthban.²⁰ Nem véletlen tehát, hogy az irataik egy részét vele küldték Franciaországba. Mindezen indokok alapján nem zárhatjuk ki, hogy a Mikes-kéziratokat Tott közvetítésével Franciaországon keresztül juttatták volna el Magyarországra.

Tott személye mint tanú szerepel Kultsár előszavában. Nem feltétlenül ő volt tehát az, aki hazahozta e kéziratokat Franciaországból. Természetesen nem zárható ki más franciaországi kuruc leszármazott közvetítő szerepe sem, hiszen a francia forradalom idején többen emigráltak őseik hazájába, ahol többnyire császári kegyelemért folyamodtak.²¹ Esetleg más híres magyar származású francia emigráns is lehetett, például Bercsényi Ferenc Antal vagy mostohatestvére, Esterházy Bálint László, akik ez időben szintén megfordultak Bécsben.²² Közvetett bizonyíték lehet erre az a titokzatos kéziratgyűjtemény (MSS Mémoires du comte Bercsényi), amelyre Kultsár a bevezetőjében hivatkozott.²³ Vajon melyik Bercsényi lehetett? Az idős Bercsényi Miklóse (1665–1725), vagy sokkal valószínűbb, hogy a francia szolgálatban fényes karriert befutott Bercsényi László (1689–1778) marsallé. A fia, Bercsényi Ferenc Antal (1744–1811) 1793-tól Bécsben tartózkodott.²⁴ Az anyagi gondokkal küzdő Bercsényi-utód még az 1800-as évek elején is felbukkant a császári fővárosban, amint ezt Esterházy Bálint László egyik levelében

¹⁹ Lásd a titkos megbízás szövegét: *Memoire pour servir d'instructions au sieur de Tott allant a Constantinople avec le chevalier de Vergennes = Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la Révolution française*, XXIV, *Turquie*, éd. Pierre DUPARC, Paris, CNRS, 1969, 422–426.

²⁰ Tóth András így idézi fel Csáky Mihály szavait a Rouillé külügyminiszterhez írt 1755. szeptember 19-i levelében: „...j'espere même que nous rendrons plus de service à la patrie que le prince Rakotzy qui a été plus occupé de sa grandeur, que de la cause commune? je ne puis avoir de confiance qu'en vous, le baron Zaÿ m'est suspect, Mikes est sourd et incapable, c'est pour cela que je vous charge d'une lettre pour Monsieur Rouillé, ministre des affaires étrangères afin qu'il ne doute point de tout et que vous lui diriez de ma part et de ce que nous ferons ensemble à l'avenir...” CADN, Ambassade de Constantinople série A, Correspondance secondaire, collection Saint-Priest 236 (Correspondance entre le ministre des affaires étrangères et M. de Tott 1755–1756).

²¹ Lásd ehhez *French Emigrés in Hungary* című tanulmányomat: *The French Emigrés in Europe and the Struggle against Revolution, 1789–1814*, ed. Kirsty CARPENTER, Philip MANSEL, London, Macmillan, 1999, 68–82. Franciául megjelent: *Des Hongrois dans l'émigration sous la Révolution française*, Bulletin de l'Association des Anciens Elèves de l'Institut National des Langues et Civilisations Orientales Paris, avril 2002, 5–24.

²² ZACHAR József, *Idegen hadakban*, Bp., Magvető, 1984, 402–445.

²³ MIKES, *Török ország levelek...*, i. m.

²⁴ Erről így számolt be a korabeli Magyar Hírmondó 1793. február 13-i száma: „Itt vagyon gróf Bercsényi is, ki egy Frantzia Huszár regimentnek vala tulajdonosa. Tanítót vett fel a magyar nyelvben, melyből már azelőtt is tudott valamit, minthogy sok született magyar tisztek voltak a regementjében, akik által néminemű esméretné jutni a maga Elei nyelvének különös gyönyörűségnek tartotta.” Idézi ZACHAR, i. m., 406.

olvashatjuk.²⁵ Még izgalmasabb kérdés, hogy hogyan juthatott Kultsár kezébe ez az egyébként a filológiai kutatások előtt teljesen ismeretlen sorsú kézirat? Megannyi megválaszolatlan kérdés, amelyek eddig igazából fel sem vetődtek a Mikes-kéziratok történetével foglalkozó kutatók számára.

Véleményem szerint Tott közvetítő szerepe más, főleg irodalmi szempontokból sem zárható ki. Mint tudjuk, ő maga is szépírói pályára készült már Mikes életének utolsó éveiben is. E szándékában megerősítették a konstantinápolyi francia követség környezetében élő írók és művészek, és talán a franciás műveltségű Mikessel folytatott levelezések vagy beszélgetések is. Bizonyítható, hogy Tott, elsősorban műfaji szempontból, nagy szerepet tulajdonított az episztoláris műfajoknak, a korban divatos fiktív levélregényeknek vagy valódi levélgyűjteményeknek. A műfaj sikere a regény (roman) műfajának válságából eredt, amely a levélforma bensőségebb és hitelesebb keretei között próbálta a megújulás útjait keresni.²⁶ Tott visszaemlékezéseiben előszeretettel idézi Montesquieu (*Lettres persanes – Perzsa levelek*) és Milady Montagu (*Letters – Levelek*) munkáit. Ez utóbbiról egyébként egy igen ironikus stílusú kritikát is közreadott 1765-ben a *Journal Encyclopédique* című folyóiratban. Kritikájában elsősorban a levelek hitelességét próbálta megkérdőjelezni és egyenesen a megbélyegző „regény” szóval titulálta a nagysikerű angol munkát.²⁷ Ugyanakkor ő maga is levélsorozat formájában szerette volna terjeszteni első törökországi tanulmányútja (1755–1763) emlékeit. A kezdő író elküldte írásait a versailles-i udvar számos neves személyiségének, politikusoknak és íróknak, köztük Choiseul hercegnek, a francia külügyminiszternek²⁸ és Vergennes grófnak, a konstantinápolyi francia nagykövetnek is.²⁹ Természetesen a kor íróféjedelmének, Voltaire-nek is

²⁵ „Berchény mande qu’il reviendra dans 4 mois malgré les amis qu’il a ici, je ne sçais pas comment il fera, car a dit qu’il doit plus de 100 mille florins sur le pari de Vienne...” Esterházy Bálint László levele feleségéhez, Bécs, 1804. március 21. Newberry Library (Chicago), Case Ms 5002 Pt. 2 vol. 7.

²⁶ Frédéric CALAS, *Le roman épistolaire*, Paris, 1996, 19–23.

²⁷ „Voilà, ajoute M. le B. de Tott, une très foible partie des erreurs dont ce livre est rempli; tout ce qu’il contient est faux & défiguré; il y a bien de la hardiesse à publier de tels Romans sous le titre de vérités dont on a été le témoin oculaire; ces espèces d’ouvrages sont d’autant plus dangereux, que le voile de la bonne foi dont l’Auteur se pare, peut être de la plus grande conséquence, non seulement pour des voyageurs qui prendroient de tels guides; mais pour un Historien qui ne pouvant se transporter sur les lieux, seroit obligé de s’en rapporter à de tels mémoires. Nous avons des relations de tous les pays connus; il est moins question d’en faire de nouvelles que de rectifier les anciennes.” *Journal Encyclopédique*, tome VIII, première partie, Bouillon, 1765. november 15., 70.

²⁸ Részlet Tott egy 1766-os diplomáciai kérvényéből: „M. le chevalier de Vergennes témoin du zèle et de l’application du baron de Tott approuva qu’il vint en 1763 réclamer les bontés du ministre et rendit son témoignage avantageux de sa conduite et de son travail. Le baron de Tott en devoit donner une des preuves de son application en composant un ouvrage sur les mœurs et le gouvernement des Turcs. Il a eu l’honneur de le présenter a Monseigneur le duc de Choiseul et cette époque et d’autant plus précieuse au baron de Tott qu’elle luy a procuré des témoignages suivis de ses bontés et la promesse de la première place vacante, nomément celle de Cologne.” Archives du Ministère des Affaires Étrangères (Paris), Personnel première série vol. 67, fol. 10.

²⁹ Részlet Vergennes gróf Totthoz írott leveléből (Konstantinápoly, 1764. december 20.): „Deja vous avés la satisfaction de voir votre travail aplaudi. Il m’est revenu, Monsieur, que vous avés donné quelques memoires sur la Turquie qui ont ete fort goûtés, je n’en suis point surpris, vous m’en avies fait voir avant votre depart

elküldte zsengéit. Erről Voltaire egy Philippe Antoine de Claris-nak, Florian márkinak írt levelében is megemlékezik: „Írd meg nekem, kedves törököm, hogy ez a török Tott küldött-e Neked is a törökök kormányáról írt írásaiból. Hát nem szomorú, hogy Athén és Korinthosz felett egy basa vagy pasa törvénykezik?”³⁰ Egy későbbi levelében (Ferney, 1767. április 23.) Tottnak is köszönetet mondott az elküldött írásaiért.³¹

Ma szinte biztosra vehetjük, hogy a Tott nyomtatásban megjelent visszaemlékezéseinek első részét alkotó laza történethalmazt szerzője a korban oly divatos levélregény műfajában szándékozott publikálni. Példaképei lehettek azok a korban oly divatos szerzők, akik nyomtatásban megjelent fiktív (pl. Montesquieu: *Lettres persanes*) vagy misszilis levelek (Milady Montagu: *Letters*) által valódi közvéleményformáló tényezőkké váltak. A népszerű műfaj nemcsak a levélregény keretei között érvényesült, hanem a különálló leveleket a korabeli kéziratos formában terjesztett irodalmi levelezésekben³² vagy a nyomtatott folyóiratok, gazetták és egyéb sajtótermékek hasábjain megjelentethették. A későbbiekben – két évtized múlva – azonban lemondhatott e tervéről, és az anekdotákkal tarkított, vegyes élményeit beépítette visszaemlékezéseibe. A memoár műfaja egyébként jobban megfelelt a diplomáciai karrierjét lezártnak tekintő, a korabeli médiумok által világhírűvé vált utazó személyes élményeinek hiteles visszaadására. Mivel nem ismerjük ifjúkori írásait, így csak következtetni tudunk a nyomtatásban megjelent munka levélregényt idéző mozaikjellegéből a szerző eredeti terveire. Egyébként a munka egyik német fordítója – igaz, kissé önkényesen – tudatosan megtörte a francia nyelvű mű folytonosságát és apróbb, levélhírszerű egységekre bontotta a szöveget. A német fordítás címei is (Nachrichten = hírek, tudósítások) a levélműfaj felé közelítik ezt a műfajilag nehezen besorolható munkát.³³ Tott memoárjainak legigényesebb bírálója, a svájci

des echantillons qui faisoient honneur a vos recherches et a votre discernement; mais on pretend que vous ne series pas éloigné de les faire imprimer. Si mon conseil pouvoit etre de quelque poids je vous conjurerois de resister a cette tentation quelques pressantes que soient les instances qu'on peut vous faire. Le public n'est pas toujours un juge indulgent; rarem(ent) il pardonne les erreurs en matiere de fait, et ils est difficile qu'il n'en echenge quelqu'une de cette espece dans le cours d'un ouvrage ou l'on manque souvent de secours et ou ceux que l'on peut se procurer ne sont rien moins que des guides infaillibles. Il est vrai que les applaudissemens que nos journalistes ont donné aux lettres de Miladi Montagut peuvent rassurer, mais toutes les productions britanniques ont droit a notre admiration je dirois presque a notre enthousiasme.” Archives de la Famille de Vergennes (Marly-le-Roy), Papiers Tott.

³⁰ VOLTAIRE, *Correspondance*, VIII, Paris, Gallimard, 1983 (Pléiade), 1088.

³¹ „Je m'attendais bien que vous m'instruiriez, mais je n'espérais pas que les Turcs me fissent jamais rire. Vous me faites voir que la bonne plaisanterie se trouve en tout pays. Je vous remercie de tout mon cœur de vos anecdotes mais quelques agréments que vous ayez répandus sur tout ce que vous me dites de ces Tartares circoncis, je suis toujours fâché de les voir les maîtres du pays d'Orphée et d'Homère. Je n'aime point un peuple qui n'a été que destructeur et qui est l'ennemi des arts.” *Uo.*, 1100.

³² Lásd ehhez a témához: *Correspondances littéraires inédites: Etudes et extraits*, éd. Henri DURANTON, François MOUREAU, Jochen SCHLOBACH, Paris–Genève, 1987.

³³ *Herrn Baron von Tott's Nachrichten von den Türken und Tartaren mit Herrn von Peyssonnel's Verbesserungen und Zusätzen*, I–II, Wien, 1788; illetve *Des Barons von Tott Denkwürdigkeiten und Nachrichten von Türken und Tatarern*, I–III, Elbing, 1786–1787.

Jacques Mallet du Pan is felrója a szerzőnek a mű színes hírekből álló, ám akadozó és gyakran összefüggéstelen jellegét és szerkezeti gyengeségeit.³⁴

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy nem feltétlenül igaz az, hogy a rodostói emigráció iratai nem elsősorban Franciaországon keresztül juthattak Magyarországra. Erre igen sok ellenérv hozható fel. Történelmi tények bizonyítják a franciaországi és rodostói emigránsok jó kapcsolatait, amelyek révén – francia diplomáciai közvetítéssel – a Rákóczi-kéziratok egy része is Franciaországba került. A francia forradalom idején a franciaországi magyar származású emigráció jó része visszatért Magyarországra, éppen azokban az években, amikor a Mikes-levelek felbukkantak a magyar irodalmi közéletben. Az emigráns Tott báró a kiadó, a szombathelyi Kultsár István közvetlen közelében, a Vas vármegyei Tarcsán telepedett le. A Kultsár-féle kiadás bevezetőjében szereplő Tott báró szerepe valószínűleg több volt, mint egy egyszerű informátoré. Apja a hajdani franciaországi és rodostói emigrációk fontos összekötő figurája volt és a Rákóczi-kéziratok egy részét is ő juttatta Franciaországba. Fiatal korában ő maga szintén dédelgetett irodalmi ambíciókat, jól ismerhette Mikest és a rodostói emigránsok kései generációját. Természetesen irodalomtörténeti szerepe további kutatásokat igényel tisztázandó azt a homályt és leegyszerűsítő megközelítést, amely ezt a témát a közelmúltban tudománypolitikai okokból körülvette. Tott kétségtelen kulcsszerepén kívül más esetleges közvetítők is szóba jöhetnek: például Bercsényi Ferenc Antal vagy mostohatestvére, Esterházy Bálint László. Hogy miért nem lett publikus a kézirat szállítójának szerepe? Itt nyilván Kultsár óvatosságán kívül más szempontok is közrejátszottak. Figyelembe kell vennünk, hogy végül is egy proskribált író munkájáról volt szó, amelyet esetleg egy kétszeresen proskribált bizonytalan egzisztenciájú kuruc leszármazott szállított Magyarországra. Egy császári kegyekért esdeklő emigráns számára, mint amilyen Tott volt a kézirat cenzúráztatása idején, nyilvánvalóan nem jelentett előnyt egy hajdani lázadó írásainak közrebozsátása. Ezzel szemben a biztos egzisztenciájú Kultsár már nagyobb sikerrel vállalhatott kockázatot egy ismeretlen boszniai pasa ajándékaként váratlanul Bécsbe került kéziratért.

³⁴ „Cet Ouvrage, Journal de l'Auteur, manque de suite, & n'est point lié dans ses parties... Du premier volume dont quelques cérémonies, quelques observations topographiques & des détails sur les mœurs privées des Ottomans, sont la matière, M. le Baron de Tott passe aux Tartares dans le second; il revient aux Turcs & à l'histoire de ses travaux militaires dans le troisième; le dernier est consacré au récit d'un voyage en Égypte & sur les côtes de la Syrie. Au milieu de cette diversité d'objets, l'attention quelquefois égarée ne se fatigue point, & gémit presque toujours. Peu de Livres sont aussi affligeans.” *Mercure de France*, 1784. december 4., 158.